

VU Research Portal

De Holocaust als genocide

Rozemond, N

published in

Delikt en Delinkwent
2021

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

Article 25fa Dutch Copyright Act

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Rozemond, N. (2021). De Holocaust als genocide. *Delikt en Delinkwent*, 2021(5), 371-383. Article 2021/30.
<http://deeplinking.kluwer.nl/?param=00D5B844&cpid=WKNL-LTR-Nav2>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

De Holocaust als genocide²

DD 2021/30

De Holocaust was een complex historisch verschijnsel en de betekenis van het begrip Holocaust is meerduidelijk. Het is echter wel duidelijk dat de Holocaust een genocide was in de zin van het Genocideverdrag van 1948. Het genocidebegrip kan daarom verduidelijken wat Nederlanders tijdens de bezetting wisten van de Holocaust. Ze beseften dat de Duitsers de Joden naar Polen deporteerden met de intentie om het Joodse volk te vernietigen. Daaruit volgt dat ze wel wisten dat de Duitsers genocide pleegden op het Joodse volk, ook al wisten ze niet dat de meeste Joden meteen na aankomst in de vernietigingskampen werden vergast.

1. Inleiding: een kritische discussie over de Holocaust

In 2020 zijn nieuwe drukken verschenen van *Grijs verleden* van Chris van der Heijden en *‘Wij weten niets van hun lot’* van Bart van der Boom.³ Het zijn nog steeds indrukwekkende en belangrijke analyses van de houding van Nederlanders tegenover de Duitse bezetting en de Jodenvervolging. Iedere Nederlander zou beide boeken moeten lezen, al was het maar om nooit meer te kunnen zeggen dat je er niets van wist.

Dit betekent niet dat iedereen het volledig eens moet zijn met de conclusies van Van der Heijden en Van der Boom.⁴ Iedere lezer kan zich aan de hand van de gegevens uit hun boeken een eigen oordeel vormen over collaboratie, conformisme en verzet in Nederland, en de rol daarbij van de wetenschap die Nederlanders hadden van de Holocaust. Mijn oordeel hierover wijkt af van de conclusies van Van der Heijden en Van der Boom, omdat ik een andere opvatting heb over de betekenis van de Holocaust. De moord op de Joden was een genocide en het begrip genocide is veel ruimer dan de definitie van de Holocaust die Van der Heijden en Van der Boom hanteren. Zij beperken hun definitie tot de vergassingen van Joden in de vernietigingskampen. Volgens Van der Heijden en Van der Boom wisten Nederlanders tijdens de oorlog niet of ‘te laat’ van deze vergassingen en daarom ‘wisten gewone Nederlanders niet van de Holocaust’.⁵

Dit standpunt van Van der Heijden en Van der Boom kan op feitelijke gronden worden betwist: Nederlanders wisten veel meer van de vergassingen dan Van der Heijden en Van der Boom stellen. Deze kritiek is ook in de juridische literatuur geuit. Corjo Jansen heeft eerder in het *Nederlands Juristenblad* betoogd dat uit historische informatie blijkt dat Nederlanders veel meer wisten van de Holocaust, waarop Van der Boom heeft gereageerd met de herhaling van zijn standpunt dat Nederlanders wel wisten dat de Duitsers de Joden wilden

1 Universitair hoofddocent strafrecht Vrije Universiteit Amsterdam.

2 K. Rozemond, ‘De Holocaust als genocide’, DD 2021/30.

3 C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Boom 2020; B. van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’. Gewone Nederlanders en de Holocaust*, Amsterdam: Boom 2020.

4 Zie bijvoorbeeld M. Eickhoff, B. Henkes en F. de Vree, ‘De verleiding van een grijze geschiedschrijving. Morele waarden in historische voorstellingen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2010, afl. 3, p. 332 e.v.; E. Gans en R. Ensel, ‘De inzet van joden als ‘controlegroep’. Bart van der Boom en de Holocaust’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2013, afl. 3, p. 388 e.v.

5 Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 252, Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, p. 418.

uitroeien, maar niet dat zij hun intentie uitvoerden door middel van vergassing van de slachtoffers meteen na aankomst in vernietigingskampen.⁶

Mijn kritiek op het standpunt van Van der Boom en Van der Heijden is niet in de eerste plaats historisch, hoewel Jansen en andere critici volgens mij wel gelijk hebben: Nederlanders wisten meer over het lot van de Joden dan Van der Heijden en Van der Boom stellen. Mijn kritiek is in de eerste plaats kwalificatief van aard. Van der Heijden en Van der Boom gaan ervan uit dat Nederlanders wel wisten dat de Duitsers de intentie hadden om de Joden als groep te vernietigen vanwege hun ras zoals de Duitsers het Joodse ras beschouwden vanuit hun racistische ideologie. Wanneer de Holocaust als een genocide wordt opgevat volgens de kwalificatie uit het Genocideverdrag van 1948,⁷ wisten de Nederlanders wel van de Holocaust als genocide. Het begrip genocide is volgens het Genocideverdrag immers veel ruimer dan alleen vergassing van mensen in vernietigingskampen. Het genocidebegrip uit dat verdrag omvat ook massa-executies door vuurpelotons, tewerkstelling onder dodelijke omstandigheden en uithongering in getto's en concentratiekampen waar dodelijke ziekten heersen.

Het kernbegrip van genocide is de intentie waarmee dergelijke gedragingen worden uitgevoerd, namelijk de intentie om een groep personen wegens ras, etnische afkomst of godsdienst geheel of gedeeltelijk als zodanig te vernietigen. Nederlanders wisten van de genocide op de Joden op het moment dat zij beseften dat de Duitsers de intentie hadden om de Joden uit te roeien en met de uitvoering van die intentie begonnen door de deportaties van alle Joden naar Polen in juli 1942. Het vonnis van de Rechtbank Jeruzalem uit 1961 in de strafzaak tegen Adolf Eichmann is illustratief voor de ruimere opvatting over de Holocaust als genocide. Volgens de rechtbank begon de genocide in de betekenis van het Genocideverdrag al een jaar eerder op 22 juni 1941 toen de Duitsers de Sovjet-Unie binnenvielen. Het vermoorden van Joden met de intentie om hen als groep te vernietigen begon toen al door speciale eenheden van de SS, de zogenaamde *Einsatzgruppen*.

Wanneer de genocide op de Joden als een onderscheidend kenmerk van de Holocaust wordt gezien, verandert daardoor de betekenis van de Holocaust, ook in het licht van wat andere historici over de Holocaust schrijven. Sommige historici (Donald Bloxham, Timothy Snyder)⁸ beschouwen de Holocaust als een massamoord of etnische zuivering die niet wezenlijk verschilt van andere massamoorden of etnische zuiveringen, terwijl anderen (bijvoorbeeld Dan Michman in reactie op Snyder en Bloxham)⁹ het specifieke kenmerk van de Holocaust zoeken in de vernietiging van de 'Joodse geest' in de vorm van de 'ontjoding' van de samenleving door de nazi's. Ook David Cesarani heeft een ruimere opvatting over de Holocaust, die volgens hem begon bij de maatregelen tegen de Joden in Duitsland in 1933.¹⁰ Wanneer de Holocaust wordt gezien als een etnische zuivering die al in 1933 begon, krijgt de Holocaust een nog veel ruimere betekenis dan een genocide in de zin van het Genocideverdrag. Daaruit zou volgen dat Nederlanders al vanaf 1933 wisten van de Holocaust in die veel ruimere betekenis van het woord, inclusief de genocide vanaf 22 juni 1941.

Aan de hand van het genocidebegrip uit het Genocideverdrag kan worden geanalyseerd in hoeverre de betrokkenen bij de Holocaust de misdaden van de nazi's als een genocide

6 C. Jansen, 'Nederlanders, Nederlandse juristen en de Holocaust', *NJB* 2013/949 met reactie van B. van der Boom, *NJB* 2013/1439 en een naschrift van C. Jansen, *NJB* 2013/1441.

7 Verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide, Parijs, 9 december 1948.

8 D. Bloxham, *The Holocaust: a Genocide*, Oxford: Oxford University Press 2009; T. Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books 2010.

9 D. Michman, 'The Jewish Dimension of the Holocaust in Dire Straights? Current Challenges in Interpretation and Scope', in: N.J.W. Goda (red.), *Jewish Histories of the Holocaust. New Transnational Approaches* (New York/Oxford: Berghahn 2014, p. 17 e.v.

10 D. Cesarani, *Final Solution*, Londen: Pan Books 2017, p. 33 e.v.

beschouwden in de zin van een reeks activiteiten met de intentie om het Joodse volk te vernietigen. Door die genocidale intentie kregen de activiteiten van de Duitsers voor alle betrokkenen een andere dimensie en hadden die activiteiten ook andere gevolgen dan de activiteiten zonder die intentie. Deportaties met het doel om een ethische groep als zodanig te vernietigen zijn wezenlijk anders van aard dan vervolgingen van Joden of uitzettingen met etnische zuivering tot doel, zoals de discriminerende maatregelen tegen de Joden in Duitsland vanaf 1933 en de massale uitzettingen van Joden in 1938 en 1939. Deze gedragingen vallen wel onder de misdrijven tegen de menselijkheid, maar niet onder het genocidebegrip uit het Genocideverdrag, omdat zij niet met de intentie werden verricht om de Joden als groep te vernietigen vanwege hun ras. De meeste Joden overleefden de vervolgingen en uitzettingen en konden getuigen van hun ervaringen met de nazi's, terwijl heel weinig Joden de deportaties naar Polen na juni 1942 hebben overleefd.

Het juridische genocidebegrip kan een conceptueel instrument zijn om historische informatie te analyseren en de wetenschap van gewone Nederlanders te kwalificeren: zij wisten wel van de Holocaust als genocide. Het gaat daarbij niet alleen om een zuiver juridische kwalificatie van de Holocaust als genocide, omdat het Genocideverdrag zijn historische oorsprong heeft in de misdaden van de nazi's tegen de Joden en de intenties waarmee die misdaden werden begaan. Daardoor heeft het genocidebegrip ook een historische betekenis: het Genocideverdrag kan worden opgevat als de juridische poging om de Holocaust als genocide te definiëren en daardoor ook de daders ervan strafrechtelijk aansprakelijk te kunnen stellen voor alle gedragingen die zijn verricht met de intentie om het Joodse volk te vernietigen. Het voorstel uit dit artikel is om het juridische genocidebegrip met historische informatie te verbinden waardoor een beter begrip kan ontstaan van de Holocaust als misdaad tegen de Joden en de wijze waarop mensen reageerden op deze misdaad. Dit artikel is ook een pleidooi voor meer betrokkenheid van juristen bij de herdenking van de Holocaust. Juridische kennis kan een bepaalde betekenis geven aan de Holocaust en daarom is de betekenis van juridische begrippen ook van belang voor historici en voor een algemeen publiek.¹¹

2. De genocidale intentie als kenmerk van de Holocaust

Volgens het Genocideverdrag van de Verenigde Naties uit 1948 onderscheiden genocides zich van massamoorden, etnische zuiveringen en systematische vervolgingen door de specifieke intentie van de daders om een groep personen geheel of gedeeltelijk als zodanig te vernietigen door middel van specifieke gedragingen. Artikel II van het Genocideverdrag luidt:

In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:

- (a) *Killing members of the group;*
- (b) *Causing serious bodily or mental harm to members of the group;*
- (c) *Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;*
- (d) *Imposing measures intended to prevent births within the group;*
- (e) *Forcibly transferring children of the group to another group.*

11 Zie hierover M. Bazylar, *Holocaust, Genocide, and the Law: A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*, Oxford: Oxford University Press 2016.

In deze omschrijving is de 'intentie om te vernietigen' (*intent to destroy*) bepalend voor de vraag of sprake is van een genocide. Daarvoor is niet bepalend op welke wijze een massamoord wordt gepleegd (vergassing in gaskamers, executies door vuurpelotons, doodwerken in werkkampen, uithongering in getto's en concentratiekampen, besmettingen met dodelijke ziekten, beschietingen en bombardementen, aanvallen met gifgas, doden met machetes). Bepalend is ook niet of een groep daadwerkelijk wordt vernietigd. Bepalend is wel de intentie waarmee een groep mensen wordt behandeld, namelijk de intentie om een nationale, etnische, raciale of godsdienstige groep geheel of gedeeltelijk als zodanig te vernietigen.

De gedragingen die onder het Genocideverdrag vallen, zijn niet beperkt tot het doden van leden van een groep. Ook het toebrengen van zwaar lichamelijk of geestelijk letsel aan leden van de groep met de intentie om de groep te vernietigen valt onder genocide, net zoals het opzettelijk veroorzaken van levensomstandigheden die erop zijn gericht om de fysieke vernietiging van de groep te veroorzaken, maatregelen ter preventie van geboorten en het opzettelijk overplaatsen van kinderen uit de groep naar een andere groep.¹² Het is dus mogelijk om genocide te plegen zonder mensen direct te doden, bijvoorbeeld door het steriliseren van mensen met het doel om een raciale groep geheel of gedeeltelijk te vernietigen, of het plaatsen van een groep in leefomstandigheden die zijn bedoeld om de groep te vernietigen, zoals het opsluiten van mensen in getto's of concentratiekampen met de bedoeling om de groep als zodanig door honger, ziekte en werk te laten uitsterven. De Holocaust als genocide omvat alle gedragingen van de nazi's die onder de omschrijvingen uit het Genocideverdrag vallen en zijn verricht met de intentie om het Joodse ras (volgens de racistische ideologie van de nazi's) te vernietigen.

Intentie is niet hetzelfde als motief.¹³ Het is mogelijk dat de daders handelen met verschillende motieven (rassenhaat, gehoorzaamheid, conformisme, angst voor straf of sociale uitsluiting, economische winst, carrière, politieke macht, sadisme), maar toch met dezelfde intentie om een raciale groep te vernietigen.¹⁴ Intentie als het onderscheidende kenmerk van genocide betekent ook niet dat intentie de verklarende oorzaak is van een genocide. Het is mogelijk dat de genocidale intentie het resultaat is van complexe historische processen, maar op een gegeven moment moet de intentie om een groep te vernietigen kunnen worden aangewezen in de opvattingen en de gedragingen van de daders om hun activiteiten als genocide te kunnen kwalificeren.

Door de genocidale intentie van de nazi's ten aanzien van de Joden vanwege hun ras, onderscheidt de Holocaust zich van andere massamoorden, etnische zuiveringen en systematische vervolgingen van minderheden die zonder een dergelijke intentie zijn uitgevoerd. Uit het feit dat Nederlanders van bepaalde aspecten (vergassing in vernietigingskampen) niet op de hoogte waren, kan daarom niet worden afgeleid dat zij van de Holocaust als genocide niet wisten. Nederlanders waren wel op de hoogte van andere aspecten, zoals de concentraties van Joden in bepaalde steden en wijken en in Westerbork en andere kampen, de bevelen en de razzia's van de Duitsers om Joden daar bijeen te brengen, de deportaties

12 Zie voor een uitgebreide analyse van het juridische concept van genocide W. A. Schabas, *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*, Cambridge: Cambridge University Press 2009. Zie ook de verschillende bijdragen in H.G. van der Wilt, J. Vervliet, G.K. Sluiter en J.Th.M. Houwink ten Kate (red.), *The Genocide Convention. The Legacy of 60 Years*, Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers 2012.

13 T. Williams & D. Pfeiffer, 'Unpacking the Mind of Evil: A Sociological Perspective on the Role of Intent and Motivations in Genocide', *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 2017, nr. 2, p. 72-87.

14 H. Huttenbach betoogt het tegenovergestelde in zijn artikel 'Locating the Holocaust on the genocide spectrum: towards a methodology of definition and categorization', *Holocaust and Genocide Studies* 1988, nr. 3, p. 294. Huttenbach beschouwt niet de intentie om te vernietigen, maar de daadwerkelijke vernietiging van een groep als het onderscheidende kenmerk van genocide.

naar Polen, de opsluiting in concentratiekampen in Polen en massa-executies door vuurpelotons. Daardoor kan de wetenschap van Nederlanders eerder gradueel worden genoemd dan een kwestie van wel of niet weten. Mensen kenden meer of minder aspecten van de Holocaust als genocide, en bovendien veranderden de gebruikte moordmethoden in de loop der tijd en nam de beschikbare informatie daarover toe.¹⁵ Wie in juni 1942 op de hoogte was van massa-executies van Joden in Polen, wist van de Holocaust zoals deze zich daar op dat moment voltrok. Het lijkt daarom zinniger te veronderstellen dat de wetenschap van de Holocaust varieerde bij verschillende personen en veranderde onder invloed van nieuwe maatregelen van de Duitsers en wat er van die maatregelen bekend werd via de verschillende informatiebronnen (legale en illegale pers, berichten van de BBC, verklaringen van geïnformeerde personen).

Het hedendaagse Nederlandse perspectief op de Holocaust wordt voor een belangrijk deel bepaald door het feit dat de meeste Nederlandse Joden vanaf juli 1942 door vergassing in Sobibor en Auschwitz zijn vermoord. De genocide op de Nederlandse Joden was een genocide door vergassing en dat weten wij pas achteraf op grond van wat na de oorlog daarover bekend is geworden. De meeste Nederlanders wisten tijdens de oorlog niet dat de genocide op de Joden op deze specifieke manier werd uitgevoerd. Nederlanders wisten echter wel dat de deportaties door de Duitsers werden uitgevoerd met de intentie om de Joden uit te roeien. Ze wisten ook van de slechte omstandigheden in concentratiekampen in Polen waar mannen, vrouwen, kinderen, zieken en bejaarden in veewagons naartoe werden gebracht om daar te worden tewerkgesteld. Nederlanders waren ook op de hoogte van alle vormen van vervolging van de Joden die vanaf 1933 openlijk werden afgekondigd en uitgevoerd door de nazi's en voor iedereen zichtbaar waren. Zij konden zelf vaststellen dat die maatregelen in Nederland steeds ingrijpender werden met de deportaties van alle Joden vanuit Nederland naar een onbestemde plek in Polen als kenbaar resultaat.

3. Toepassing van het genocidebegrip

Het begrip Holocaust wordt achteraf toegepast op complexe en veranderlijke verschijnselen die op het moment dat ze zich voordeden voor bijna niemand in hun volle omvang kenbaar waren.¹⁶ In zekere zin wist daarom niemand tijdens de oorlog van de Holocaust en is ook achteraf pas duidelijk geworden wat de werkelijke omvang van de Holocaust was. Dat de verschijnselen van de Holocaust nu nog steeds moeilijk te duiden zijn, blijkt wel uit het feit dat verschillende historici van elkaar afwijkende betekenissen van de Holocaust gebruiken, waardoor de vraag of bepaalde personen van de Holocaust wisten tot begripsverwarring kan leiden. Het begrip heeft meerdere betekenissen met betrekking tot complexe en veranderlijke verschijnselen en de door historici gehanteerde definities verschillen van elkaar in reikwijdte. Het antwoord op de vraag of Nederlanders wel of niet van de Holocaust wisten, hangt daardoor af van de betekenis die verschillende historici aan dat begrip toekennen. Ook het begrip genocide is pas achteraf ontwikkeld om de intenties en de gedragingen van de Duitsers tegenover de Joden in juridische zin te kwalificeren, maar dat begrip heeft een meer specifieke en afgebakende betekenis dan het begrip Holocaust. Het begrip genocide werd in 1944 voor het eerst door de jurist Raphael Lemkin gebruikt om de misdaden van de nazi's tegen de Joden in juridische zin te kwalificeren. De juridische omschrijving van dat begrip werd echter pas in 1948 vastgelegd in het Genocideverdrag toen het proces in Neurenberg tegen leidinggevende nazi's al was afgesloten. In dat proces speelde het begrip

¹⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 251.

¹⁶ Van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, p. 367.

genocide geen rol van betekenis en werden moord, uitroeiing, slavernij, deportatie en vervolging op politieke, raciale of religieuze gronden als misdrijven tegen de menselijkheid gekwalificeerd.¹⁷ In deze opsomming wordt geen juridisch onderscheid gemaakt tussen moord, uitroeiing, slavernij, deportatie en vervolging: deze gedragingen vallen onder het juridische begrip misdrijf tegen de menselijkheid. Bovendien ontbreekt in de opsomming het begrip genocide als afzonderlijk misdrijf dat door de intentie van de daders om een groep personen te vernietigen wordt gekenmerkt. Het is duidelijk dat de Holocaust bestond uit verschillende misdrijven tegen de menselijkheid die voor de meeste mensen tijdens de oorlog bekend waren. Ook Nederlanders waren tijdens de bezetting op de hoogte van de gedragingen van de Duitsers die in Neurenberg als misdrijven tegen de menselijkheid werden gekwalificeerd, zoals vervolging, deportatie, slavernij en moord.

Anders dan het historische begrip Holocaust sluit het juridische genocidebegrip wel aan bij de wijze waarop daders en waarnemers de moorddadige activiteiten van de nazi's tegen de Joden aanduidden. Hitler kondigde in een publieke toespraak van 30 januari 1939 (drie maanden na de *Kristallnacht* in Duitsland) aan dat een nieuwe wereldoorlog tot 'de vernietiging van het Joodse ras in Europa' zou leiden. Volgens Ian Kershaw is deze profetie van Hitler "a key metaphor for the Final Solution".¹⁸ Tijdens de oorlog herhaalden Hitler en de nazipropaganda de profetie over de vernietiging van het Joodse ras in Europa. Deze profetie kreeg daardoor een coördinerende functie voor de gedragingen van de daders. Voor hen was het duidelijk waarop zij hun activiteiten moesten richten en dat was ook voor de Duitsers die kennisnamen van de propaganda duidelijk: die activiteiten werden uitgelegd als vervulling van Hitlers profetie.¹⁹ Berichten over Hitlers profetie en de nazipropaganda werden ook in legale Nederlandse kranten gepubliceerd, zodat Nederlandse krantenlezers aan het eind van 1941 al wisten dat 'de vernietiging van het Joodse ras in Europa' de intentie van de nazi's was.²⁰

De daders duiden zelf hun genocidale activiteiten aan met de term *Endlösung* en de betekenis van dat begrip sluit eveneens aan bij het begrip genocide van het Genocideverdrag. Daaruit kan worden afgeleid dat de daders en de waarnemers (waaronder gewone Nederlanders) de intenties en de gedragingen van de Duitsers als een genocide opvatten, ook al gebruikten zij daarvoor zelf niet dat begrip.²¹ Het is mogelijk om de misdaden van de Duitsers te omschrijven met contemporaine begrippen die de tijdgenoten wel kenden, zoals 'de vernietiging van het Joodse ras' (daders en waarnemers) en *Endlösung* (daders) en de activiteiten waarmee die intentie werd gerealiseerd, zoals deportatie en tewerkstelling. Genocide is een begrip dat hetzelfde betekent als 'de vernietiging van het Joodse ras' zoals de daders en de waarnemers die vernietiging begrepen in de tijd dat de vernietiging werd uitgevoerd.

Adolf Eichmann was de eerste dader die werd veroordeeld voor genocide op het Joodse volk volgens de definitie uit het Genocideverdrag van 1948. De Rechtbank Jeruzalem veroordeelde hem in 1961 tot de doodstraf omdat hij 'samen met anderen' (*together with others*) genocide op het Joodse volk had gepleegd door middel van alle activiteiten tijdens de Holocaust met de intentie om het Joodse volk te vernietigen. Volgens het Genocideverdrag kan genocide worden gepleegd door het directe doden van mensen, maar ook door

17 Artikel 6 (c) van het Charter van het Internationale Militaire Tribunaal van Neurenberg. Zie over de geschiedenis van het genocidebegrip en het begrip misdrijf tegen de menselijkheid P. Sands, *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity*, Londen: Weidenfeld & Nicholson 2017.

18 I. Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, New Haven/Londen: Yale University Press, p. 21.

19 Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, p. 104-111.

20 Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', p. 221.

21 Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', p. 369.

het toebrengen van ernstig lichamelijk en geestelijk letsel aan leden van de groep, het opzettelijk aan de groep opleggen van levensvoorwaarden die gericht zijn op haar gehele of gedeeltelijke lichamelijke vernietiging en het nemen van maatregelen om geboorten binnen de groep te beperken. Ook daarvoor werd Eichmann in Jeruzalem veroordeeld vanwege de door hem georganiseerde deportaties van Joden naar Polen, de omstandigheden waaronder zij werden gedeporteerd en gedetineerd in getto's en concentratiekampen, en de gedwongen sterilisaties in het concentratiekamp Theresienstadt dat onder zijn verantwoordelijkheid viel.

Uit het vonnis van de Rechtbank Jeruzalem blijkt wat de rechtbank onder de Holocaust verstaat, een begrip dat de rechtbank zelf in haar vonnis gebruikt, en hoe de rechtbank dat begrip verbindt met het genocidebegrip. De Holocaust was volgens de rechtbank de genocide op het Joodse volk die begon op het moment dat de Duitsers op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie binnenvielen.²² Alle activiteiten van de Duitsers vanaf de inval in de Sovjet-Unie die waren gericht op de vernietiging van het Joodse volk waren volgens de rechtbank onderdeel van deze genocide.²³ Eichmann werd tot de doodstraf veroordeeld voor zijn betrokkenheid als organisator bij al die activiteiten vanaf augustus 1941. Eind juli 1941 kreeg hij volgens zijn eigen verklaring in Jeruzalem de opdracht van zijn leidinggevende Reinhard Heydrich om de vernietiging van het Joodse volk in Europa te coördineren. Eichmann heeft in Jeruzalem ook bekend dat hij vanaf dat moment op de hoogte was van de intentie van zijn leidinggevend (Hitler, Himmler en Heydrich) om het Joodse volk te vernietigen en dat het zijn taak was om de intentie van zijn leidinggevend uit te voeren.

Uit de verklaring van Eichmann in Jeruzalem blijkt dat hij zelf de genocide ruimer opvatte dan de vergassingen in de vernietigingskampen. Ook Eichmann ging ervan uit dat de executies van Joden vanaf de inval in de Sovjet-Unie onderdeel waren van de intentie van zijn leidinggevend om het Joodse volk in Europa te vernietigen. De genocide waarvoor Eichmann werd veroordeeld, was volgens het vonnis van de rechtbank al begonnen bij de massa-executies van Joodse mannen, vrouwen en kinderen door speciale eenheden van de SS (de *Einsatzgruppen*) na de inval in de Sovjet-Unie in juni 1941. De genocide bestond volgens het vonnis ook uit deportaties in veewagens, opsluitingen in getto's, gedwongen sterilisaties en tewerkstellingen in concentratiekampen. De door Eichmann mede georganiseerde uitzettingen en deportaties van Joden tussen maart 1938 en augustus 1941 waren volgens de rechtbank echter geen onderdeel van de genocide op de Joden, omdat die uitzettingen en deportaties niet met een genocidale intentie waren georganiseerd. Zij konden wel worden geclassificeerd als misdrijven tegen de menselijkheid, waarvoor Eichmann eveneens werd veroordeeld in Jeruzalem.²⁴

Uit de notulen van de Wannseeconferentie van 20 januari 1942 blijkt dat tewerkstellingen onder dodelijke omstandigheden volgens de aanwezige ambtenaren en nazi's (waaronder Heydrich en Eichmann die de conferentie hadden georganiseerd) de manier was om het Joodse ras in Europa uit te roeien. Alle 11,2 miljoen Europese Joden moesten naar Polen worden gedeporteerd om daar te worden vermoord. De moordmethode zou tewerkstelling zijn waarbij het grootste deel van de Joden 'door natuurlijke vermindering' (*durch natürliche Verminderung*) zou uitvallen. De sterksten die de tewerkstelling zouden overleven,

22 In gelijke zin Bazylar, *Holocaust, Genocide, and the Law: A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*, p. 21.

23 § 79 e.v. van het vonnis van de Rechtbank Jeruzalem van 12 december 1961, Criminal Case No. 40/61, te vinden op www.nizkor.org.

24 § 244 van het vonnis van de Rechtbank Jeruzalem. Zie over het vonnis van de Rechtbank Jeruzalem K. Roze-
mond, *Het menselijke kwaad. Hannah Arendt, Adolf Eichmann en het oordelen over het kwaad*, Amsterdam: Boom
2020, p. 100 e.v.

‘moesten gepast behandeld worden’ (*entsprechend behandelt werden müssen*), omdat juist zij volgens de nazi’s niet de kiem mochten vormen van een nieuwe generatie Joden.²⁵

De notulen van de Wannseeconferentie zijn een bewijs van de intentie van de nazi’s om het Joodse ras in Europa te vernietigen. In de notulen wordt echter niets vermeld over vergassing in gaskamers of massa-executies door vuurpelotons. Ook de verklaringen van Eichmann in Jeruzalem zijn een bewijs van de intentie van de nazi’s om het Joodse volk te vernietigen nog voordat het plan was ontstaan om deze vernietiging uit te voeren in gaskamers. In zijn boek over de Wannseeconferentie concludeert Peter Longerich dat pas in de loop van 1942 is besloten om de genocide door middel van vergassing in vernietigingskampen uit te voeren.²⁶ Het staat echter vast dat de nazi’s al veel eerder de intentie hadden om het Joodse volk in Europa te vernietigen en dat executie door vuurpelotons en tewerkstelling in concentratiekampen de belangrijkste moordmethoden waren volgens het plan van de nazi’s.

Wetenschap van de *Endlösung* bestaat uit wetenschap van de intentie om het Joodse volk te vernietigen en de uitvoering van die intentie. Peter Longerich schrijft in zijn boek “*Davon haben wir nichts gewusst!*” dat de *Endlösung* in Duitsland een publiek geheim was, ook al kenden de meeste Duitsers de specifieke feiten van de vernietigingskampen niet. Ze waren wel op de hoogte van de deportaties van alle Joden naar het oosten en van de massa-executies van Joden die daar vanaf juni 1941 plaatsvonden. Naar schatting de helft van de Duitsers luisterde naar de Duitstalige uitzendingen van de BBC en kon daarom via deze uitzendingen weten wat er met de Joden in Polen gebeurde.²⁷ Ook Nicholas Stargardt noemt de *Endlösung* een *Shared Secret*, omdat de Duitsers vanaf het begin van de genocide wisten van de massa-executies van Joden in Polen en de Sovjet-Unie en zij uit de propaganda, de anti-Joodse maatregelen en de deportaties afleidden dat de profetie van Hitler daadwerkelijk werd vervuld. Veel Duitse soldaten waren getuige van de massa-executies, maakten daarvan foto’s en brachten verslag uit aan mensen in Duitsland. Bij de deportaties van Joden waren veel Duitsers betrokken die met eigen ogen konden zien hoe de Joden naar Polen werden vervoerd.²⁸

Frank Bajohr en Dieter Pohl schrijven in hun boek *Der Holocaust als offenes Geheimnis* dat de Duitsers een ‘kwaad geweten’ (*slechtes Gewissen*) hadden, omdat ze wisten van de vernietiging van de Joden, maar vrijwel niets ondernamen om die vernietiging tegen te houden of daaraan meewerkten en ervan profiteerden in economische zin. De Holocaust was de grootste overdracht van eigendom (van de slachtoffers aan de Duitsers) uit de Duitse geschiedenis. Duitsers konden wetenschap van de vernietigingskampen achteraf ontkennen, maar ze waren tijdens de oorlog wel op de hoogte van de *Endlösung* als publiek geheim, inclusief alle door Bajohr en Pohl beschreven kenmerken, zoals de grootschalige roof van Joodse eigendommen. De nazipropaganda tijdens de deportaties van Joden naar Polen vanaf oktober 1941 verkondigde dat de vernietiging van het Joodse ras werd uitgevoerd overeenkomstig de profetie van Hitler van 30 januari 1939. Ook langs die weg waren de Duitsers (net als de Nederlanders via de legale pers) op de hoogte van de intentie van de nazi’s om het Joodse ras uit te roeien.²⁹

25 Zie p. 7-8 van het *Protokoll* van de conferentie, te vinden op www.ghwk.de.

26 P. Longerich, *Wannseekonferenz. Der weg zur “Endlösung”*, München: Pantheon 2016, p. 131 e.v. Zie ook Bloxham, *The Holocaust: a Genocide*, p. 224 e.v.; Cesarani, *Final Solution*, p. 453 e.v.

27 P. Longerich, “*Davon haben wir nichts gewusst!*” *Die Deutschen und die Judenverfolgung*, München: Pantheon 2007, p. 201 e.v.

28 N. Stargardt, *The German War. A Nation under Arms, 1939-1945*, Londen: The Bodley Head 2015, hoofdstuk 8.

29 F. Bajohr en D. Pohl, *Der Holocaust als offenes Geheimnis. Die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten*, München: C.H. Beck 2006, p. 55 e.v.; Longerich, “*Davon haben wir nichts gewusst!*”, p. 201 e.v.

In 1944 was de genocide wereldwijd bekend. De New York Times berichtte op 10 en 18 mei 1944, een jaar voor het einde van de oorlog, dat de Joden massaal werden vermoord in grote gaskamers (*huge gas chambers*) van vernietigingskampen (*murder camps*) in Polen en dat de uitroeiing (*extermination*) van een miljoen Hongaarse Joden dreigde. Ook de Duitse pers berichtte openlijk over de oplossing van het zogenaamde Joodse probleem in Hongarije. De hele wereld keek toe hoe Eichmann met zijn commando in mei en juni 1944 vanuit Boedapest de deportaties organiseerde van meer dan 430.000 Joden naar Auschwitz waar de meesten bij aankomst meteen werden vergast. De genocide op de Hongaarse Joden is een dramatisch voorbeeld van de wetenschap bij slachtoffers en omstanders van de intentie van de daders en de daadwerkelijke uitvoering daarvan in de gaskamers van Auschwitz. Ondanks die wetenschap konden de nazi's twee maanden lang hun gang gaan totdat de Hongaarse leider Miklos Horthy op 6 juli 1944 vanwege de dreigende overwinning van de geallieerden de deportaties verbood.³⁰

4. Nederlandse wetenschap van de genocide

De conclusie van Kershaw, Longerich, Stargardt, Bajohr en Pohl is tegenovergesteld aan die van Van der Heijden en Van der Boom: wetenschap van de *Endlösung* is wetenschap van de intentie van de nazi's om het Joodse ras te vernietigen, ook al ontbreekt wetenschap van de specifieke wijze waarop de vernietiging wordt uitgevoerd. Volgens Van der Heijden en Van der Boom wisten Nederlanders lange tijd niet dat de meeste Joden bij aankomst in Polen meteen werden vermoord in gaskamers. Pas op 27 september 1943 berichtte het illegale *Parool* (met een oplage tussen de 25.000 en 40.000 exemplaren) dat Joden in de kampen werden vergast.³¹ Van der Heijden schrijft hierover dat het toen 'te laat' was, omdat twee dagen later het laatste transport met Nederlandse Joden naar Polen zou zijn vertrokken. Dat is echter onjuist. Anne Frank werd pas een jaar later, op 3 september 1944, met duizend Joden naar Auschwitz gedeporteerd. Het laatste transport uit Westerbork vertrok met 279 Joden op 13 september 1944 naar Bergen-Belsen.³²

Op 27 september 1943 was het dus nog niet te laat om te beseffen dat de Joden in Polen werden vermoord in gaskamers. Door een juiste datering van de laatste deportatie kan de hypothese van Van der Heijden en Van der Boom worden getoetst dat Nederlanders zich anders zouden hebben gedragen met de wetenschap van de vergassing. Volgens Van der Heijden wisten veel Nederlanders daarvan in september 1943 en volgens zijn hypothese zou die wetenschap bij deze Nederlanders tot gedragsverandering moeten hebben geleid. Van der Heijden en Van der Boom hebben echter geen gegevens gevonden die deze hypothese bevestigen: de wetenschap van de vergassing leidde kennelijk niet tot gedragsveranderingen bij de mensen die over deze wetenschap beschikten.

Van der Heijden concludeert dat Nederlanders door de misleidingsstrategie van de Duitsers een gebrek aan kennis hadden over wat er werkelijk gebeurde in Polen, maar dat was vanaf 27 september 1943 niet meer het geval bij de lezers van *Het Parool*. Nederlanders hadden volgens Van der Heijden een onvermogen om zich de misdadigheid van de Duitsers in te beelden. Dat verklaart volgens Van der Heijden waarom zo veel Joden meewerkten aan hun eigen ondergang en zo weinig mensen in Nederland verzet pleegden.³³ Op dit punt is Van

30 Bajohr en Pohl, *Der Holocaust als offenes Geheimnis*, p.112-118. Kopieën van de volledige berichten uit de New York Times van 10 en 18 mei 1944 staan op p. 114-115.

31 Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 252-253; Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', p. 247-248.

32 K. Happe, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in 1940-1945 Nederland*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact 2018, p. 293.

33 Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 254.

der Boom het met Van der Heijden eens: Nederlanders wisten niet van de Holocaust, omdat zij niet wisten van de vergassingen in de vernietigingskampen, hoewel zij volgens Van der Boom wel op de hoogte waren van de intentie van de Duitsers om de Joden uit te roeien.³⁴ Het onvermogen om zich de misdadigheid van de Duitsers in te beelden, wordt bijna letterlijk weersproken door de beelden op p. 255 van *Grijs verleden*. Daar staan tekeningen uit de oorlog van mannen, vrouwen en kinderen die door SS'ers in veewagons van treinen worden geperst. Daarvan wisten de Nederlanders wel en dat beschouwden zij ook als extreem misdadig, aldus Van der Boom. Op dit punt zijn Van der Heijden en Van der Boom het dan ook met elkaar oneens. Volgens Van der Boom keurden de meeste Nederlanders het extreme geweld van de Duitsers tegen de Joden wel degelijk af. De Nederlanders waren op de hoogte van de deportaties van alle Joden vanuit Nederland naar Polen en dat was voor Nederlanders een ongekende misdaad.³⁵ Bovendien gingen zij er daarbij vanuit dat de Duitsers de Joden deporteerden met de intentie om hen uit te roeien. Dat betekent dat de Nederlanders de deportaties beschouwden als een onderdeel van de genocide op de Joden: ze wisten dat de Joden uit Nederland naar Polen werden gebracht met de intentie om ze te vernietigen. Nederlanders wisten bovendien al eerder dan 27 september 1943 veel meer over de misdaden van de nazi's dan alleen de deportaties van Joden. Van der Heijden citeert *Het Parool* van 14 juli 1942, een dag voor de eerste deportatie van Joden vanuit Westerbork naar Polen:

“Ruim honderdduizend Nederlanders zullen aanstonds als vee worden weggevoerd om in een ontredde omgeving te worden opgesloten in kampen, waar geen menswaardig bestaan meer mogelijk is en waar zij zijn blootgesteld aan de wreede luimen hunner misdadige kwelgeesten.”³⁶

Het feit dat *Het Parool* schreef dat de Joden als vee werden weggevoerd naar kampen waar geen menswaardig bestaan mogelijk was, duidt erop dat al in 1942 bij Nederlanders het besef bestond dat de Duitsers de Joden extreem onmenselijk behandelden. *Het Parool* berichtte ook dat de Joden niet naar Duitsland werden getransporteerd om daar te werken, zoals de Duitsers beweerden, maar naar ‘werk- en concentratiekampen’ in Polen. Deze Duitse misleidingsstrategie werkte dus niet in Nederland. *Het Parool* meldde al op 14 juli 1942 dat de Duitsers de Nederlanders probeerden te misleiden omtrent hun ware intenties. Het bericht suggereert dat *Het Parool* bij het begin van de deportaties ook een beeld van de genocide op de Joden had dat overeenkwam met het plan van de Wannseeconferentie: Joden zouden worden uitgeroeid door tewerkstelling onder onmenselijke omstandigheden in Polen. Van der Heijden citeert het dagboek van K.A.M. Horsthuis, inwoner van Oldenzaal. Horsthuis noteerde op 15 november 1942 dat hij die week van de vrouw van Cohen had gehoord dat zesduizend Joden vanuit Westerbork naar Polen waren gestuurd, waaronder vrouwen, ouden van dagen en zieken. “Wat kunnen ze met kinderen, ouden van dagen en halve zieken beginnen?”, zo vraagt Horsthuis zich af in zijn dagboek. Hij schrijft dat een nationaal-socialist tegen Jo had gezegd: “Ze worden doodgeschoten.”³⁷ Horsthuis kon zich dus heel goed een voorstelling maken van de extreme misdadigheid en de onmenselijkheid van de Duitsers, net als de door hem aangehaalde Jo, de nationaal-socialist, de vrouw van Cohen en hoogstwaarschijnlijk ook Cohen zelf.

Ook in de door Van der Boom onderzochte dagboeken van Nederlanders worden vergassingen en massa-executies als moordmethoden genoemd.³⁸ De meeste tijdgenoten gingen er

34 Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, p. 418.

35 Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, p. 144-146 en 417.

36 Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 252.

37 Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 253.

38 Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, p. 367-386.

volgens Van der Boom echter van uit dat de vernietiging van de Joden door *werk* zou plaatsvinden, waarbij zij “door uitputting, verhongering en ziekte ten onder zouden gaan”. Van der Boom merkt daarbij op dat die voorstelling van de tijdgenoten ook de voorstelling van de daders was ‘tot 1941’.³⁹ Die datering is echter niet nauwkeurig, omdat dat op 20 januari 1942 nog steeds de voorstelling van de daders was volgens de notulen van de Wannsee-conferentie. Van der Boom laat zien dat de Nederlandse tijdgenoten van de Holocaust in het voorjaar van 1942 een adequate voorstelling hadden van het genocidale plan van de nazi’s uit die periode. Dat de uitvoering van de genocide in de tweede helft van 1942 veel verder ging dan het aanvankelijke plan van de nazi’s en de voorstelling daarvan bij Nederlanders, maakt die conclusie niet anders: Nederlanders wisten van de Holocaust als genocide.

Van der Boom laat er geen misverstand over bestaan dat gewone Nederlanders ervan uitgingen dat de Duitsers de intentie hadden om de Joden uit te roeien. Die intentie geeft een wezenlijk ander karakter aan de deportaties dan de intentie om Joden uit Nederland te verwijderen. Het ging niet om een etnische zuivering zoals de gedwongen emigratie van Joden uit het Derde Rijk in 1938 en 1939. Volgens Van der Boom dachten de meeste dagboekschrijvers in de oorlog aan genocide, ook al bestond dat woord toen nog niet. Weliswaar concludeert Van der Boom dat de gewone Nederlanders tijdens de oorlog niet van de Holocaust wisten,⁴⁰ maar hij toont overtuigend aan dat Nederlanders wel wisten van de genocide op de Joden.⁴¹

Die wetenschap van gewone Nederlanders ging bovendien veel verder dan de gedachte dat de Duitsers de Joden door werk zouden uitroeien. In haar boek *Veel valse hoop* over de Jodenvervolging in Nederland haalt Katja Happe het dagboek van Aaltje de Vries-Bouwes aan. In haar dagboek noteerde zij op 29 juni 1942, ruim twee weken voor de eerste deportatie van Joden uit Nederland naar Polen:

“In Polen zijn sedert mei 1940 700.000 Joden vermoord, hun eigen graf moesten ze voor hun dood graven. De dood werd veroorzaakt door mitrailleurs of in een gaskamer, vergast ± 90 personen tegelijk.”⁴²

Aaltje de Vries-Bouwes had dit bericht gehoord in een in Nederland illegale radio-uitzending van de BBC. In juni 1942 was in Engeland al bekend dat Joden in gaskamers werden vermoord en werd dat feit via berichten van de BBC aan Nederlandse luisteraars overgebracht. De wetenschap bij Nederlanders van de vergassing wordt ook op tragische wijze beschreven door Eddy de Wind in zijn boek *Eindstation Auschwitz*. Hij beschrijft zijn aankomst in Auschwitz in de volgende dialoog:

‘Wat gebeurt er met die oude mensen, die op de wagens zijn gegaan?’

‘Heb je nooit naar de Engelse radio geluisterd?’ vroeg Leen.

‘Jawel.’

‘Nou dan kon je alles weten.’⁴³

39 Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, p. 373, de cursivering van *werk* is van Van der Boom.

40 Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, p. 385 en 418.

41 Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, p. 368-369.

42 K. Happe, *Veel valse hoop*, Amsterdam: Atlas Contact, p. 147, zie ook Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, p. 370.

43 E. de Wind, *Eindstation Auschwitz*, Amsterdam: Meulenhoff 2020, p. 19.

Eddy de Wind kon op de dag van zijn aankomst in Auschwitz op 17 september 1943 'alles' weten via de berichten van de BBC. Ook de bokser Leen Jansen, die toen al een jaar in Auschwitz was, wist van deze berichten en de overeenstemming van deze berichten met wat er werkelijk in Auschwitz gebeurde. De betekenis van de berichten drong echter pas tot De Wind door toen hij zelf in Auschwitz aankwam en met eigen ogen de selecties zag. Eddy de Wind en Leen Jansen behoren tot de grote groep mensen die wisten van de Holocaust doordat zij zelf hebben ervaren hoe Auschwitz functioneerde. De overlevenden van Auschwitz kunnen daarom getuigen van de invloed die de wetenschap en de ervaring van de genocide hadden op de slachtoffers van de Holocaust.⁴⁴

5. Conclusie: onderzoek de genocidale intentie

Van der Heijden en Van der Boom hebben veel discussie uitgelokt met hun stelling dat gewone Nederlanders niet wisten van de vergassing in de vernietigingskampen en daardoor ook niet van de Holocaust. Als de Holocaust wordt opgevat als een genocide, kunnen de door Van der Heijden en Van der Boom onderzochte bronnen echter ook worden uitgelegd als overtuigende bewijzen van de wetenschap van genocide bij gewone Nederlanders. Zij wisten wel van de intentie van de Duitsers om de Joden uit te roeien en ook van de uitvoering van die intentie door de deportaties van alle Joden naar kampen in Polen en ze wisten van tewerkstelling onder dodelijke omstandigheden, massa-executies en vergassing. Ze wisten bovendien al veel eerder van de misdrijven tegen de menselijkheid die de nazi's vanaf 1933 in Duitsland en vanaf 1940 in Nederland tegen de Joden pleegden en ze beschouwden dat ook als misdadige activiteiten.

Ook Van der Boom trekt de conclusie dat de Nederlanders wel van de genocide op de Joden wisten,⁴⁵ maar die conclusie is naar de achtergrond verdwenen door het debat rond de conclusie die hij het meest benadrukt: Nederlanders wisten niet van de Holocaust. Die laatste conclusie kan echter ook zonder het begrip Holocaust worden getrokken en is dan veel minder controversieel: gewone Nederlanders wisten tijdens de oorlog niet van het bestaan van de vernietigingskampen Sobibor, Treblinka, Belzec en Chelmo waar geen selecties plaatsvonden en alle Joden bij aankomst meteen werden vergast. Ook Eddy de Wind en Leen Jansen wisten niet van het bestaan van deze vernietigingskampen toen zij in Auschwitz waren. Het begrip Holocaust lijkt echter zijn betekenis te verliezen wanneer daaruit zou worden geconcludeerd dat zij niet van de Holocaust wisten. Eddy de Wind en Leen Jansen waren directe getuigen van de Holocaust in Auschwitz.

De situatie in Nederland verschilde waarschijnlijk niet wezenlijk van die in Duitsland. Daar was de *Endlösung* een publiek geheim, ook al kenden de meeste Duitsers de specifieke omstandigheden in de vernietigingskampen niet. Ze wisten wel van de massa-executies van Joden en de deportaties van alle Joden naar Polen met het doel van de nazi's om het Joodse ras in Europa te vernietigen. Deze feiten kunnen ook zonder het begrip Holocaust worden beschreven: Duitsers wisten van de genocide op de Joden. Deze genocide is echter zo'n typerend kenmerk van de Holocaust dat de conclusie veel meer voor de hand ligt dat Nederlanders en Duitsers wel van de Holocaust als genocide wisten, maar niet van de specifieke moordmethode van vergassing direct na aankomst in vernietigingskampen.

Een vraag bij het historische onderzoek naar de Holocaust zou daarom kunnen zijn: hoe dachten en handelden Nederlanders terwijl zij wisten dat de Duitsers genocide pleegden

44 Zie voor een indrukwekkend overzicht van getuigenissen A. Grunberg (red.), *Bij ons in Auschwitz*, Amsterdam: De Bezige Bij 2020.

45 Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', p. 368-369 en 419.

op het Joodse volk? Bij het beantwoorden van die vraag kan een verband worden gelegd tussen het juridische genocidebegrip uit het Genocideverdrag van 1948 en de historische informatie over wat de intenties van de Duitsers waren en wat de Nederlanders daarvan wisten tijdens de Holocaust. Die verbinding is gerechtvaardigd omdat het genocidebegrip is ontstaan als juridische reactie op de misdaden van de nazi's tegen de Joden. De specifieke verbinding tussen het juridische genocidebegrip en historische informatie werpt een ander licht op de historische informatie uit de boeken van Van der Heijden, Van der Boom, Happe en De Wind. Deze auteurs laten zien hoe mensen, inclusief de slachtoffers, denken en handelen terwijl ze weten dat een groep mensen wordt weggevoerd met de intentie om ze uit te roeien vanwege hun ras. Deze vraag kan ook worden gesteld ten aanzien van Duitsers tijdens de *Endlösung* of Hongaren tijdens de deportaties van Joden vanuit Boedapest naar Auschwitz of Amerikanen die in mei 1944 de *New York Times* lazen: in hoeverre beïnvloedde de wetenschap van de genocide op de Joden hun denken en handelen?

Wetenschap en besef van genocide zijn twee verschillende dingen, zoals *Eindstation Auschwitz* van Eddy de Wind laat zien. Mensen kunnen 'alles' weten, maar desondanks hun denken en handelen niet aanpassen aan die wetenschap.⁴⁶ Uit het boek van De Wind blijkt dat hij via de berichten van de BBC wel wist van de vergassingen in Polen. Die wetenschap beïnvloedde zijn gedrag echter niet. Hij werkte vanaf 1942 als arts in Westerbork met de wetenschap van de vergassingen, maar hij kwam niet in opstand tegen de wekelijkse deportaties, probeerde niet te ontsnappen en ging zonder verzet mee op transport naar Auschwitz. Wat hij daar meemaakte, bevestigde wat hij al wist, maar toen besepte hij pas echt dat de berichten van de BBC inderdaad overeenstemden met de werkelijkheid. Het verhaal van De Wind illustreert dat slachtoffers kunnen hopen dat zij een genocide kunnen overleven en dat die hoop vaak wel, maar soms niet vals is.⁴⁷

46 Zie ook Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 254-256 en Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', p. 381-385.

47 De Wind, *Eindstation Auschwitz*, p. 20.